

**Б. САРНОГОЕВДИН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ЭМОЦИОНАЛДЫК БАА БЕРҮҮ
МААНИЛЕРИНИН КОЛДОНУЛУШУ**

«Чеберчилик деген кандайдыр бир чекитке чейин өсүп жетип, андан ары бир калыпта жүрө бере турган көрүнүш эмес. Ал дайым өсүп, улам жаңы табылгалары менен адамды суктантып туруучу картайбас көрүнүш» - дейт, адабиятчы К.Артыкбаев [1].

Б. Сарногоев изденип, түйшүктөнүп отуруп, өзүнүн үнүн, өзүнүн поэзиясын таап, чеберчиликке жетүүдө чыгармачылык эчен толгонууларга учураган. Б.Сарногоевдин көркөм поэтикалык башаттарына кайрылган изденүүчүлөр, баары анын акындык чеберчилиги элдик поэзия менен органикалык биримдикте экенин белгилешкен.

«Б. Сарногоев – биринчи иретте профессионал акын, кыргыз профессионал поэзиясынын эстетикалык тажрыйбасын өзүнө сиңирген дүйнөлүк адабияттын салттарынан да таалим алган акын. Ал оозеки поэзияга да перзент. Ошол себептен нукура элдик демдеги ырлар андан ый менен күлкү сыңары эркин чыгат» - деп С. Жигитов эң туура баа берген. Анын оюн андан ары улап, илимпоз А.Садыков: «Б. Сарногоев чыгармачылыгын төкмө ырчы катары баштаган. Ушул күнгө чейин ал акындык поэзия менен кол үзүшө элек. Бул эч качан анын кемчилигине жатпайт, биз ага мүнөздүү болгон өзгөчөлүктү айтып жатабыз... Таланттуу адамдардын баары өсүп чыккан кыртыш менен тамырлар аркылуу байланышта жашайт» [8] - деген адилеттүү пикирин колдоого туура келет.

Кылымдар бою көчмөн турмуштун шартында элибиздин кабылдоолорун, түшүнүктөрүн, ой кыялдарын, психологиялык түйшөлүүлөрүн оозеки поэзияда эркин көрсөтө алды. Бул касиеттер аркылуу Б. Сарногоев чыгармачылыгынын башатын түптөп элдик менталитетти дал өзүндөй кылып, профессионалдык поэзиядай ийине жеткирип бере алды.

Б. Сарногоевдин поэзиясынын көркөмдүүлүгү, андагы салттуулук, жаңычылдык маселелери, адабиятта алган орду туурасында кеп кыла берсек сөзүбүз бүтпөс.

Макаладагы козгоочу биздин негизги максат – акындын чыгармачылыгын тилдик деңгээлде анализге алуу. Тактап айтканда, акындын поэзиясындагы эмоционалдык баа берүү маанилеринин колдонулуш өзгөчөлүктөрүн иликтөө.

Эмоционалдык баа берүү тилдин лексикология, анын ичинен турмуштук оозеки - сүйлөшүү лексикасында каралуучу маселе экендиги баарыбызга белгилүү.

Жалпыга маалым, адам баласы турмуштагы кандайдыр бир нерсеге, окуяга же адамдын кылык жоругуна, мүнөзүнө дайыма эле кайдыгер карап, бейтарап абалда боло бербейт. Албетте, адамдын ички сезимин козгой албай, аны бейтарап абалда калтырган нерсе, окуялар ж.б. көп экендигин да танууга болбойт. Бул бир гана субъективдүү жагдайлар, тактап айтканда, адамдан ички сезимдин, эмоциянын болушу гана эмес, объективдүү жагдайлар, б.а. ошол нерсе, окуянын, адамдын кылык жоругу менен мүнөзүнүн, аткарган ишинин мамилесинин касиет – сапаты менен да шартталат. Мына ушул жагдай шарттардан улам адамдардын ички сезими ойгонот, эмоциясы кыймылга келип, ар бир нерсени баалоо жаралат [1].

Баалоо демекчи, ал адамдын ички сезими, эмоциясы («эмоция» француз тилиндеги *emotion* деген сөзүнөн алынган, кыргызча “толкундануу”, “ички сезим”, “ээликтирүү” деген маанини туюндурат) менен тыгыз байланышта болот. Анткени, сүйлөөчүлөр сөздөрдүн чындыктагы ар түрдүү нерселерди, кубулуштарды атап гана көрсөтпөстөн, аларга карата өзүнүн белгилүү бир мамилесин да билдирип, ар түрдүүчө баалайт. Кыскасы эмоция психикалык кубулуш болуп саналат да, аны туюндурган “сөздөр жаратылыштык көрүнүштөрдү, нерселерге же сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн байкоосун, баамын, сезүү кабыл алуу мүнөзүн, мамилесин билдирген сөздөр болуп, өздөрү катышкан сүйлөмдүн мазмунуна ар кыл мүнөздөгү экспрессивдик, эмоционалдык маани кошот, сүйлөмдүн субъективдик мазмунун түзөт [9].

Ошентип, эмоция бар жерде көбүнчө баалоо да болот. Баалоону биз эки чоң топко

бөлүп карайбыз:

- 1) оң эмоциялык баа берүү;
- 2) терс эмоциялык баа берүү.

Бирок, булар маанилик жактан өтө көп болгондугуна байланыштуу, бир нече топторго бөлүштүрүп кароого туура келет. Биз бул маселени акын Б. Сарногоевдин поэзиясынын мисалдарында далилдемекчибиз.

Туугандык мамиледеги эркелетүү сөздөрүнүн колдонулушу. Акындын ырларынын көпчүлүгү турмуш, адамдардын бири-бирине кылган мамилеси, жагдай шарттарына арналып, андан сырткары арноо ыры болгондуктан, туугандык мамиледеги эркелетүү сөздөрү көп колдонулган. Маселен:

- 1) “Ошол тоолор ата бабам курган мүлк,
Ошол тоолор, чоң энекем жыйган жүк”
(Менин жерим);
- 2) “Өңүң турат атакемдей көрүнүп,
Өңүң турат апакемдей сезилип”
(Тоодогу коргон).

Ал эми төмөндөгү мисалдарда сөздөр эмоциялуу болуу менен бирге кайрылуу, эркелөө, эркелетүү маанилерин туюнтуп турат.

- 1) “Эжеке чоң пайдаңыз ушул болду,
Жаңылбайм төрт амалдын санагынан”
(Сыймыктанам);
- 2) “Ай, *иничек*, алп мүчөң бир келишкен,
Айтчы бирок, атка бошсуң неликтен”
(Имере тарт);
- 3) “Жийденин гүлү *эжекем*,
Жигиттин гүлү *жездекем*”
(Үзүлбөгөн үмүттөр);
- 4) “Жаным эже...
Айым эже, *эжеке!*
Өнтөлөдүң жаш кезимден
Өзүң тууган немече”
(Үзүлбөгөн үмүттөр).

Кичинекей балдарга карата эркелетүү – кичирейтүү маанисиндеги сөздөрдүн колдонулушу.

- “*Көкүрөк күчүгүм* деп эркелетип,
Көтөрүп келе жатат жер – энекем”
(Уулумун).

Бул ырдагы “*көкүрөк күчүгүм*” деген сөз эркелетүү иретинде айтылып өзгөчө эмоцияга ээ болду. Көкүрөк күчүк – деп эң кенже баланы айтабыз. Акын ырда өзүн жер энеси кенже уулу- көкүрөк күчүгү катары эркелетип, көтөрүп келе жатканын сүрөттөп берди.

Ал эми “Үзүлбөгөн үмүттөр” деген поэмасында акын:

- “Сен кубандың,
Муңдурбайт деп, *музоочук*”- деп,

Жаныбарды (музоону) кичирейтүү маанисинде “музоочук” деп эркелетүү максатында колдонсо, “Курсактагы балама” деген ырында:

- “Экөө болду атаңдын койгон аты,
Эркексиңби, кызсыңбы *садагасы*?”- деп,

Төрөлө элек наристеге “*садагасы*” деген эркелетүү сөзү менен кайрылып жаткандыгын сүрөттөгөн.

Жалынып жалбаруу иретинде айтылган сөздөр. Жалынып жалбаруу иретинде айтылган сөздөргө айланайын, кагылайын, согулайын, берекем, тегеренейин, алдыңа кетейин ж.б.у.с. сөздөр кирет. Бул сөздөр текстке өзгөчө бир боёктуулукту берип турат.

- “Акбуура, *айланайын*, агымыңдан...
Күкүктөп күрпүлдөгөн дабышыңдан”

(Акбуура).

Бірда “айланайын” деген сөз аркылуу Акбуура суусуна жалынып жалбаруу маанисин көрсөтүп турат.

1) “Акыл айтып энекем:

Айланайын, көлөкөм”;

(Токойдогу жолугушуу)

2) “Сары чач, көк көзүңдөн

Садагасы болоюн”;

(Токойдогу жолугушуу);

3) “Катаал жылдар “*каралдым*” деп,

Каралашкан сен элең”

(Үзүлбөгөн үмүттөр).

Жогорудагы ыр саптарында келтирилген “айланайын”, “садагасы”, “каралдым” деген сөздөр эркелетүүнүн, эркелөөнүн дагы бийик даражасын көрсөтүү менен текстке эмоционалдуулукту берип турат.

Ашыктык, махабат чөйрөсүнө арналган эмоционалдуу – экспрессивдүү сөздөрдүн колдонулушу. Ашыктык, махабат чөйрөсүнө арналган сөздөр кыргыз тилинде өтө арбын жана ар түрдүү. Ардагым, алтыным, жанбиргем, жалжалым, берекем, эркетайым, кымбатым деп жалынып –жалбаруу иретинде колдонулса, башка нерселерге салыштыруу менен аккуум, айым, күнүм, берметим, маралым, гүлүм деп да колдонулат. Мисалы:

1) “Сен мага бир кат жазчы,

Үйлөнгөн соң жазбай койдуң жалжалым”

(Сен мага бир кат жазчы);

2) “Менин дагы мага ылайык келишкен,

Үйүмдө бар узун чачтуу периштем”

(Билбей жүрөм);

3) “Кандайсың кайкып учкан карлыгачым,

Кат жибер, каңырыгым түтөбөсүн”

(Алыстан кат);

4) “Күндүзү Күнүм болсоң, түнкүсүн Ай,

Экөө тең өзүң го деп жүрөмүн мен”

(От койдуң махабаттын милтесине).

Б. Сарногоевдин поэзиясындагы терс эмоционалдуу баа берүү маанилери. Терс эмоционалдуу сөздөргө адамды нерселерди, көрүнүштөрдү жактырбоо, жек көрүү, барк албоо, тоготпоо, жийиркенүү, кемсинтүү, шылдың, какшык, каргыш сыяктуу сезимдерди туюнткан сөздөр кирет.

Б. Сарногоевдин поэзиясында терс эмоциялык баа берүүнүн негизги өзөгүн адамдарга карата терс баа берүү түзөт.

Акындын “Кеткен желдет” деген ырында

“Канкор болбос жырткыч болбос сен өңдүү,

Кайда жүрсөң кан ичмейиң көбөйдү” - деп,

канкор жырткыч деген сөздөр менен адамдын кемчилигин ачуу аркылуу сүйлөм бүтүндөй терс эмоциялык баалоону көрсөтүп турат.

“Куу жыгач” деп

Кууганыңды билемин”

(Үзүлбөгөн үмүттөр).

“Куу жыгач” өтмө мааниде колдонулду, карган абышканы жактырбоо маанисинде куурап калган жыгачка салыштырып айтылды.

Ал эми “Токойдогу жолугушуу ” поэмасындагы

“Макоолугуң ушул да,

Мас болдуңбу тузума.

Башың сенин тең келбейт,
Букамдын бир бутуна” – деп,
адамды кемсинтүү, барк албоо маанисин туюнтуп турат.

Какшык сөздөр. Какшык сөздөр – терс эмоционалдуулуктун бир түрү. Мындагы кепти ишке ашыруучу субъектилер айтайын деген оюн тике айтпастан кыйыр түрдө билдирет. Мисалы,

“Көчөдө дайым басканда,
Колунан түшпөйт бир китеп”
(Аялдар жөнүндө терме).

Жогоруда айтылгандардын негизинде төмөнкүдөй тыянак чыгарсак болот:

1. Адамдар сөздөр аркылуу нерселерди, көрүнүштү атап гана көрсөтпөстөн аларга болгон ички сезимин, баасын билдирет. Мындай сөздөр эмоциялык баа берүү маанилери деп аталат.

2. Эмоция – психикалык кубулуш, демек, аны белгилеген сөздөр кайрылуу эркелетүү, кубануу, сүйүнүү, жек көрүү, какшык ж.б. Сезимдерди, касиет – сапаттарды туюндурат.

3. Эмоция бар жерде, көбүнчө баалоо да болот, ошондуктан эмоциялык баа берүү деген термин колдонулат.

4. Эмоциялык баа берүү маанилери, негизинен, эки чоң топко бөлүнөт.

а) оң эмоциялык баа берүү маанилери,

б) терс эмоциялык баа берүү маанилери.

Бирок, булар маани жагынан өтө көп болгондуктан ар бирин өзүнчө бир нече топторго бөлүп кароого туура келет.

Адабияттар

1. Артыкбаев К. Чыгармалар жана ойлор. - Ф.: Кыргызстан, 1974, 13-б.

2. Айшен Кожя. Эмоциялык – нарктагыч сөздөрдүн семантикалык топтору (кыргыз жана түрк тилдеринин материалдарынын негизинде). БИМУдагы илимий – практикалык конференциянын материалдары. – Каракол, 2005.

3. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Жалпы маселелери. 1-китеп. – Бишкек-Ош, 2000.

4. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы: фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык стилистика. 2-китеп. – Бишкек, 2000.

5. Гапарова Ч.А. Кыргыз тилиндеги карапайым сөздөр (монография). – Ош, 2005.

6. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления

7. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: фонетика жана лексикология. – Бишкек: ЖЭКА, 1998.

8. Садыков А. Жетилүү сапарында. - Ф.: Кыргызтан, 1980, 180-б.

9. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Бишкек, 1997.

10. Сарногоев Б. Ырлар жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1973.

11. Сарногоев Б. Ашуудан берген отчетум. –Ф.: Кыргызстан, 1984.

12. Усубалиев Б. Эмоциялык – нарктагыч лексика. БГУдагы илимий практикалык конференциянын материалдары. –Б., 1998.

УДК: 408